

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ В XIV ст.

На основі археологічних, нумізматичних та писемних джерел розглядаються спірні питання історії Переяславської землі в XIV ст. Найдавніші празькі гроші Яна I Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378) на Лівобережній Україні представлені серед монет Борщівського скарбу на р. Трубіж.

В історіографії існують різні погляди на долю Переяслава і Переяславської землі після Батиевої навали¹. Так, одні дослідники вважають, що після монголо-татарської навали Переяславщина припинила своє існування як окреме князівство, а її територія поступово збезлюдніла і перетворилась на буферну зону між володіннями руських князівств і Золотої Орди². Інші, що ще напередодні монгольської навали Переяслав не мав князя. Місто з «землею» керувалося якимось намісником, може бути навіть з духовенства, як це було, наприклад, при єпископі Семені, вбитому при захопленні міста татарами. А Переяславська земля, яка втратила власну політичну організацію, підпадає під безпосередню татарську зверхність³. Існує версія, що поселення які продовжували роменські традиції й входили до складу Переяславського князівства, були остаточно розгромлені в XIII ст. і їхнє населення не могло брати помітної участі у формуванні великоруської чи української народності⁴.

У самому Переяславі археологічних пам'яток другої половини XIII–XIV ст. не виявлено, що пояснюється дослідниками надзвичайно малою кількістю населення, яке не залишило після себе слідів матеріальної діяльності. Лише в XV ст. на посаді фіксується населений пункт незначних розмірів, на основі якого в кінці XVI ст. виникає пізньосередньовічне місто⁵. Хоча і має місце думка про існування Переяслава в XIV–XV ст. — міста із замком⁶. Окремі післямонгольські матеріали, датовані дослідниками XIV–XVI ст., виявлені на території посаду давнього міста. Фрагменти кераміки другої половини XIII–XIV ст. знайдені на околиці Переяслава, в ур. Жаданівщина⁷. Окремі фрагменти кераміки другої половини XIII–XIV ст. зафіксовані і на давньоруських городищах західної частини Переяславщини⁸. Матеріали другої половини XIII–XIV ст. знайдені в східній та південній частині Переяславщини⁹.

Згадки про Переяслав, Переяславську землю зникають з писемних джерел в середині XIII ст. В 1245 р. князь Данило Романович під час поїздки Батия «в лодьи» з Києва потрапив до Переяслава, де його «стретоша татарове»¹⁰. Напевно, місто ще якийсь час існувало після подій 1239/1240 рр., залишки населення та міські споруди використовувались монгольською адміністрацією для забезпечення власних потреб.

Важко переоцінити руйнування, заподіяні Батиевою навалою в Переяславській землі. На городищах і поселеннях зафіксовані чисельні сліди руйнувань і спустошень. Надзвичайно мало відомо сільських поселень на території Переяславщини, які залишилися з домонгольського часу¹¹. На кордонах Переяславської землі, в особливо щільно заселеному в домонгольські часи межиріччі пониззя Десни і Дніпра, матеріали другої половини XIII–XIV ст. виявлені лише на 5 поселеннях попереднього часу (близько 2%)¹². Зникають повідомлення про церковне життя і будівництво. Храми Переяславщини датуються давньоруським часом, або ж XVII–XVIII ст.¹³.

А, головне, було зруйновано саме військово-стратегічне значення Переяславського князівства в захисті м. Києва, яке визначилося ще з часу Володимира Святославича¹⁴.

Згадка в писемних джерелах про створення в 1269 р. об'єднаної сарайсько-переяславської єпархії на чолі з єпископом Феогностом, дає підстави вважати, що життя на Переяславщині продовжувалося і після 1239/1240 рр. Крім того, це може бути свідченням значної уваги золотоординської адміністрації до стратегічно важливої території на західних кордонах Золотої Орди. На це вказують і пізніші джерела, зокрема, про адміністративне входження значної частини Переяславського Лівобережжя безпосередньо до складу Сарайської тьми¹⁵.

Відсутність джерел не дає можливості відтворити всі спустошення Переяславщини в другій половині XIII ст. Але, безумовно, події 1239–1240 рр. були не єдиною навалою на різноетнічне населення цієї землі і знаменували лише початок тривалого знищення населення, політичних, економічних та культурних засад суспільства.

Напевно, повідомлення літопису про значні спустошення під час походу на Литву в 1275 р., основний маршрут якого проходив по Лівобережній Україні, є тільки одним з багатьох прикладів¹⁶. І хоча звертається увага на м. Курськ, можна здогадуватися, що постраждали і інші міста, принаймні, в північно-східній частині Переяславщини. Напевно, після знищення основних міст-фортець Західної і Південної Переяславщини, Курське і Путивльське Посейм'я залишалось осередком певної

політичної влади на Лівобережжі. Існує гіпотеза, що з 1245 до 1285 р. значна частина Переяславського князівства входила до складу Курського князівства¹⁷. Про це свідчить і увага літописців до подій в Посейм'ї 1286 р.¹⁸.

Посідання дуже зручних географічних умов, наявності значних за площею ділянок лісів і лучних степів з розвинутою різноплановою гідросистемою були надзвичайно привабливими для розміщення великих військових контингентів степняків при одній з головних водних артерій Східної Європи — р. Дніпро. Ці землі слугували чудовою кормовою базою для утримання кінноти — основної і домінуючої сили монгольського війська. Важко переоцінити і значення родючих чорноземів і сірих лісових ґрунтів в Лівобережжі¹⁹, які давали можливість вирощувати різнопланові культури для забезпечення величезних різноетнічних військових підрозділів. Значні площі в заплавах р. Дніпро, Трубіж та Супій займали трав'яні і торф'яні болота й заболочені луки. Ще в давньоруському періоді вони використовувалися в якості непрохідних захисних рубежів для кінних кочовиків. Система укріплення навколо Переяслава Руського — переяславські «Змійові вали» — своїми від-різками спиралася на кілька болотних систем і перекривала найбільш відкриті для нападів зі степу південний та східний фланги²⁰. Для цієї території характерне і розповсюдження лімініту — легкодоступного природного джерела для виробництва заліза²¹, такого необхідного в умовах постійних військових конфліктів. Окремі комплекси та їх назви по виробництву зброї і військової амуніції пов'язують з низкою городищ і поселень навкруги Переяслава (Бронь княж, Недра, Руда, Рудин, Рудницькі, Димера, Світільне, Браніца)²². Безумовно, що наявність розгалуженої системи боліт використовували і інші феодальні центри Переяславської землі. Цей фактор, як і значні лісові масиви в північно-східній і центральній частині Переяславської землі²³, сприяли збереженню окремих поселень і не виключали існування окремих невеличких феодальних володінь в післямонгольські часи.

Привертають увагу повідомлення джерел про запеклу боротьбу між смоленськими і чернігівськими Рюриковичами за брянські і чернігівські землі на межі XIII і XIV ст. На Брянщині і Чернігівщині фіксується роздвоєність в орієнтації руських князів, відповідно, на Токту і Ногая²⁴. Перша військова поразка Токти від Ногая відбулося в кінці 1298 — на початку 1299 рр. на кордоні їх володінь, в пониззі Сіверського Дінця²⁵ — десь поблизу колишніх кордонів Переяславської і Половецької земель²⁶. Лаконічне літописне повідомлення 1300 р. про те, що митрополит

Максим «не терпя татарського насилія остави митрополю и збежа из Києва» і «весь Киев — разбежался» підтверджують страшні руйнування на Середній Наддніпрянщині. В сучасній історіографії це повідомлення пов'язують з наслідками антиординських виступів киян, або з підтримкою Києвом одного з ординських угруповань²⁷. Наслідки цих подій були, напевно, не менші, ніж від навали 1239–1240 рр. та всіх наступних військових монгольських кампаній XIII ст. (враховуючи толерантне ставлення ханської влади до духовенства).

Слід додати, що 1300 р. джерела фіксують в Золотій Орді і на Русі посуху, неврожай та голод, які продовжуються близько трьох років²⁸.

Безумовно, ці події не могли обійти і Переяславщину, населення якої було безпосередньо пов'язано і з Києвом і з степовими районами.

Саме з подіями межі XIII–XIV ст. пов'язується утвердження нової путивльської за походженням династії в Київському князівстві²⁹. Існує версія про входження значної частини Переяславщини до складу Путивльського князівства в цей час³⁰.

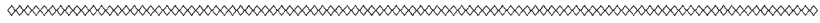
Феодална війна 1298–1300 рр. і природні явища, що слідували за нею, в значній мірі підірвали військово-політичний потенціал Золотої Орди. На думку сучасних дослідників, протягом першого десятиліття XIV ст. у Ординській державі виникли значні перешкоди у підтримці свого володарювання у Східній Європі за допомогою військової сили, і вона вимушена була звернутися до дипломатичних засобів³¹.

Згадки в писемних джерелах про похід Гедиміна в Центральну Україну в 20-х рр. XIV ст. по-різному сприймаються в історіографії. Частина дослідників зовсім не визнають цієї інформації. Інші — довіряють і спираються на них у своїх дослідженнях.

За повідомленнями білорусько-литовських літописів під час походу Гедиміна на Київ київський князь Станіслав, з'єднавши свої сили з силами князів Олега Переяславського, Льва Луцького і Романа Брянського, зустрівся з військами литовського князя Гедиміна під Білгородом, на річці Ірпінь. Переміг Гедимін, в битві загинули луцький та переяславський князі, а Станіслав і Роман втекли до Брянська. «И князь великий Гедимін, побравши все городи киевские и самое Киев и Переяславль»³².

Відоме з літописів повідомлення про окремого князя в м. Києві під 1331 р. визнається абсолютною більшістю сучасних дослідників³³.

Тоді, поставлений митрополитом новгородський архієпископ Василій та його супутники, зважаючи на небезпеку литовського нападу, спрямували свою подорож з Волині «між Києвом і Литвою». Новгородцям

вдалося уникнути сутички із загоном Гедиміна, але під Черніговом їх наздогнав «Феодор князь Кыевський со баскакы в 50 человек разбое», отримали з них «окуп», а «Ратьслава протодьякона митрополича, изымав в Киев повели»³⁴.

Ця літописна згадка дає можливість дослідникам припускати, що Київська земля з кінця 20-х рр. XIV ст. була розділена на литовську і ординську сфери володарювання³⁵. Наявність баскака в Києві свідчить про те, що сам Київ знаходився під безпосередньою владою Орди.

Незважаючи на неузгодженість багатьох фактів цих повідомлень, суперечливих поглядів на першоджерело і його достовірність, інші непрямі непов'язані між собою джерела вказують на реальність важливих подій в Центральній Україні в середині 20–30-х рр. XIV ст. Найбільш аргументованими видаються точки зору про етапність наступів литовських князів, існування кількох різночасових (трьох чи чотирьох) походів³⁶, а також, що у 20-х роках відбувався перший етап литовської експансії на Південну Русь³⁷.

Окремі наділи на Переяславщині могли мати чисельні представники чернігівських, курських, путивльських, рильських та глухівських князівських родин³⁸.

Існує низка повідомлень про існування цегляних споруд та невеликих татарських поселень в басейнах р. Орелі Сули та Псла, зокрема, в районі Кременчука, в Хорольському повіті, поблизу Охтирки, старих Санжар, Кобеляк, Правобережної Кишеньки та ін.³⁹.

Це може бути свідченням заселення цієї території напівкочовим золотоординським населенням протягом всього XIV ст. Але, спорудження цегляних споруд, напевно, датуються часами Узбека (1312–1342) і Джанібєка (1342–1357) і пов'язується з утвердження нової релігії в Золотій Орді.

Не могла обійти Переяславщину і страшна епідемія чуми в Золотій Орді і Європі в 1346–1353 рр., коли у світі загинуло близько 50 млн. людей. Розповсюдження епідемії пов'язується саме з землями Золотої Орди. Величезні втрати були і на Русі. «Бысть мор силен зело во Смоленське, и в Кіеве, и в Черниговъ и в Суждале, и во всеей земле Русстей смерть люта, и напрасна и скоро..., Въ Глуховъ же тогда ни единъ человекъ не остаея. вса изомроша...»⁴⁰. Коротке повідомлення літопису про те, що в 1352 р. в Глухові не врятувалася жодна людина є свідченням того, що пошесть лютувала і на Переяславській землі.

Цікаво, що на Переяславщині не зафіксовано монетних знахідок першої половини XIV ст., що може пояснюватися соціально-еконо-

мічними та політичними факторами, а також станом вивчення пам'яток, збереженням культурного шару цього часу.

Із вбивством Бердібека в 1359 р. Золота Орда, держава, створена заради завоювань, але без історичних коренів на завойованій території, без єдиної економічної та етнічної основи, стає на шлях руйнування⁴¹.

В сучасній історіографії звертається увага на масштабну військово-політичну кампанію русько-литовських феодалів на чолі з Ольгердом влітку-восени 1362 р., кульмінацією якої стала відома Синьоводська битва і звільнення більшої частини українських земель з-під ординського іга⁴². Причому, звільнення значної частини України пов'язується з походом на Лівобережжя, зокрема на Коршів⁴³, більшістю дослідників він локалізується десь поблизу східних кордонів колишньої Переяславської землі.

Традиційно, в історіографії визнається, що з «Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина»⁴⁴.

Існуючі писемні джерела не дають можливості в повній мірі окреслити територію, політичні, економічні та культурні процеси, що відбувалися на Переяславщині після військово-політичної кампанії Ольгерда. Але, існуючі джерела дозволяють визнати, що «влітку 1362 р... Велике князівство Литовське оволоділо, слідом за Брянськом і Києвом, територією південної частини Чернігово-Сіверської (з центрами Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Путивль і Курськ) та більшою частиною Переяславської землі, що з нею межувала»⁴⁵.

В центральній і східній частині Переяславщини, західній частині Курщини практично не має скарбів датованих 60-ми рр. XIV ст., що може свідчити про достатньо мирний перехід цих земель під владу литовських князів. В той же час існує низка курських та харківських скарбів датованих саме 60-ми рр. XIV ст.⁴⁶, що вказує на наявність небезпечних (військових (?)) подій в цих регіонах.

Напевно, що більша частина Переяславщини увійшла до володінь київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394), який проводив власну, досить незалежну, консолідуючу політику, карбував власну монету, один з небагатьох Ольгердовичів зумів утриматися на «київському столі» більше 30 років. Монети київського князя розповсюджені на території Середньої Наддніпрянщини, в тому числі і на Лівобережжі.

Для цього часу значно розширюється джерельна база за рахунок археологічних і нумізматичних пам'яток. Збільшується кількість керамічних матеріалів — наймасовішої категорії знахідок⁴⁷.

Одне з таких поселень, розташоване за 6–7 км на південний захід від с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області в

урочищі Васильків на березі затоки Дніпра в його лівобережній заплаві, ґрунтовно досліджено провідними українськими дослідниками. Поселення, що існувало ще з межі X–XI ст. зазнає радикальних змін в післямонгольський час. В кілька разів скорочується площа поселення, та зменшується населення.

Особливу увагу привертає житло в центрі поселення (№ 3), яке має сліди потужної пожежі, від якої, напевно, й загинуло. В житлі, в шарі пожежі знайдено монету дірхем Абдуллаха, карбований в Янгі-Шехр в 1363–1365 рр.⁴⁸. Сліди потужної пожежі ще на кількох житлах поселення свідчать про масштабність акції, яка відбулася на поселенні.

Абсолютною більшістю сучасних дослідників Янгі-Шехр пов'язується з городищем Старий Орхей в Молдові, хоча існують й інші версії. Абсолютна більшість таких монет походить з території Молдови (близько 74,2%), а саме, з придністровських пам'яток Требужани, Костешти, Білгород-Дністровський, Сесени, Лозово та інші⁴⁹. На території України такі монети відомі в Херсонській, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській областях та в Криму, але в значно скромнішій кількості: від кількох екземплярів до кількох десятків монет.

В останній час знахідки монет Шехр-ал-Джедіда зафіксовані на Поділлі⁵⁰.

Концентрація і срібних, і мідних монет цього монетного двору на придністровських міських центрах свідчить про те, що в середині-другій половині 60-х рр. XIV ст. основною базою і місцем перебування Мамаєвої Орди було саме Придністров'я.

Монета з Комарівки є рідкісною знахідкою для України, а на території Переяславщини дірхеми Янгі-Шехра взагалі не відомі.

Авторами розкопок за дірхемом Шехра аль-Джедіда спалення поселення Комарівка на Переяславщині датується не раніше 70–80-х рр. XIV ст.⁵¹. Але, враховуючи майже повну відсутність таких монет в скарбах 70–80-х рр. XIV ст., напевно, пожежа і руйнування цього поселення відбулися в середині — другій половині 60-х рр. Знахідка в горілому житлі може бути пов'язана з мешканцями поселення, або ж, навпаки, з тими, хто його зруйнував та спалив в 60-х рр. XIV ст. Речовий матеріал, виробничі комплекси вказують на належність поселення до осілого землеробського населення. Склад одночасного з поселенням могильника характеризується переважанням жіночих та дитячих кістяків. Це може бути свідченням загибелі чоловічого населення десь в іншому місці.

Цікаво, що на поселенні фіксується житло XIV–XV ст., яке перерізає шар і об'єкти часу пожежі. Тобто, життя на пам'ятці через якийсь час (?) відновилося⁵².

Серед монетних знахідок Лівобережжя привертають увагу крихітні наслідування гулістанським дірхемам Джанибека 752 р.х. 1351/1352 рр. та 753 р.х. 1352/1353 рр. виявлені біля с. Ніцаха Тростянецького району Сумської області, в Бориспільському та Переяслав-Хмельницькому районах районі Київської області, в невідомому пункті на Лівому березі Дніпра⁵³.

Свого часу 17 подібних монеток з Борщівського скарбу на Київщині було віднесено до першої групи карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394)⁵⁴.

В Україні випуск таких монет, певно, здійснювався в кількох феодальних центрах Русі-України і може датуватися від часу кампанії Ольгерда 1362 р. до 70–80-х рр. XIV ст. — часу масового надходження і обігу монет мамасвих ханів і появи нових типів наслідувань. Згідно з датуванням Борщівського скарбу, в обігу такі монети перебували до початку 80-х рр. XIV ст.

Концентрація подібних наслідувань в районі с. Ніцаха на Сумщині можна пояснити входженням значної частини Лівобережної України до складу Київського князівства після Синьоводської кампанії 1362 р. Існує можливість і в існуванні окремих феодальних центрів в басейні р. Ворскли та її приток, або ж наявності в районі с. Ніцаха феодального центру політично і економічно спроможного на власну емісію. На цій території зафіксовано низку городищ з матеріалами XIV–XV ст.⁵⁵. Не виключно, що один з таких центрів міг знаходитися і в межах Центральної чи Західної Переяславщини.

Чудовою ілюстрацією економічних та політичних процесів на Переяславщині на межі 70–80-х рр. XIV ст. є згаданий вище Борщівський скарб 1948 р. Виявлений біля мосту через р. Трубіж на кордоні Київської, Чернігівської та Переяславської земель, скарб складався із 113 срібних монет та двох фрагментів розламаной навпіл новгородської гривни з «горбатою» спинкою, вагою 101,01 г та 90,92 г. Останнім часом скарбу присвячено кілька публікацій⁵⁶. З 113 монет абсолютну більшість (64) становлять дірхеми Золотої Орди від Токти (1291–1312) до Тохтамиша (1380–1399), переважають дірхеми Абдуллаха (1362–1369) (11) та Мухаммеда Буляка (1370–1380) (33). Крім згаданих вище 17 наслідувань гулістанським дірхемам Джанибека, віднесених до київського князівства, карбування Володимира Ольгердовича представлено трьома монетами відомого типу «князівський знак» — «IS» та монетою з наслідуванням реверсу ординських монет Мухаммеда-Буляка 773 р.х. (1371/1372) та зображенням князівського знаку з дворядковою легендою.

8 монет віднесено до карбування новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380–1393)⁵⁷.

Велике князівство Литовське представлено монетою типу «спис із хрестом» — «ПЕЧАТЬ». У скарбі три обрізаних празьких гроша. Гріш Яна I Люксембурзького (1310–1346) обрізано по колу до діаметру 18,2 мм і ваги 1,42 г. Гріш Карла I (1346–1378) обрізано по колу до діаметру 17 мм і ваги 1,25 г. Ще один фрагмент гроша Карла I у вигляді сегменту — $\frac{1}{4}$ монети має діаметр 13,7 мм і вагу 0,69 г.

По суті, це найдавніша знахідка празьких грошів на Переяславщині і Лівобережжі, вона фіксує два основні можливі шляхи надходження чеських монет. Обрізані по колу празькі гроші є характерними пам'ятками галицьких земель першої половини — середини XIV ст. Обрізані у вигляді сегменту гроші характерні для території Литви і більше ніде поки не зафіксовані⁵⁸.

18 наслідувань золотоординським дірхемам Джанибека, Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка поки не локалізовані з відомими центрами карбування. Вони можуть бути вироблені у будь-якому феодальному центрі Центральної України, або за її межами. Не виключається можливість випуску таких монет в якомусь з феодальних центрів на Переяславщині.

Привертають увагу 5 монет, що наслідують дірхеми Мухаммеда-Буляка 782 р.х. (1380) з символом віри і без позначення монетного двору відкарбовані однією парою штемпелів. Монети дуже доброго стану збереження і, напевно, фіксують час тезаврації скарбу, оскільки монети Тохтамиша з датою 781 р.х. 1379/1380 та без дати, представлені типами, карбованими до 1380 року⁵⁹.

Було б дуже привабливим пов'язати цей скарб з наслідками Куликовської битви, військовою кампанією Тохтамиша 1381 р. або походом Кейстута на Сіверщину 1382 р.

Але головне те, що на території Переяславщини перетнулися кілька найважливіших напрямів надходження стратегічно важливого металу — срібла.

У скарбі присутні золотоординські монети, карбовані ще до 60-х рр. XIV ст. Домінують монети наймасовіших емісій ханів Мамаєвої Орди, що заповнили грошовий обіг більшої частини України в 60–70-х роках XIV ст. Власне карбування найпотужніших князівств Русі-України представлено ще досить обмеженими, але дуже різноманітними групами монет, що є свідченням дискретності, карбуванню монет під конкретні потреби.

Литовська монету типу «Спис із хрестом» є найдавнішою і, поки, єдиною знахідкою литовських монет цього типу в Україні і фіксує, напевне, можливість отримання монетного срібла — з Литви. З цим же напрямом, напевно, пов'язаний і сегмент — 1/4 празького гроша Карла I.

Обрізані по колу празькі гроші виявляють зв'язок із західноукраїнськими, правобережними землями. І, нарешті, розламана навпіл гривня репрезентує основну грошову одиницю, близьку до 191,93 г (101,01+90,9 г).

Відсутність празьких грошів серед інших знахідок Лівобережної України XIV ст. засвідчує нерегулярність надходження європейського срібла в той час. Таких монет немає у величезному, більше, 1000 монет, відомому Сосницькому скарбі на Чернігівщині. Не має празьких грошів і в інших скарбах Лівобережжя, де були монети Володимира Ольгердовича: в Путивлі, Вишеньках, Козельці⁶⁰.

Після знищення Мамаєвої Орди в міжріччі Ворскли і Сули, в районі сучасної Полтави виникає напівавтономне князівство сина Мамає — Мансура, яке після 1392 р. увійшло до складу Великого князівства Литовського, а в XV–XVI ст., нащадки — князі Глинські посіли визначне становище як у Литовському князівстві, так і у Московській Русі. З їх іменами пов'язується розвиток багатьох міст Лівобережної України⁶¹.

Певно, не обійшли Переяславщину і події 90-х рр. XIV ст., пов'язані з боротьбою за владу у Золотій Орді. Влітку 1395 р., під час походу армії Тамерлана проти Таш-Тимура, військові дії відбувалися і на Середній Наддніпрянщині. Згідно повідомлень східних авторів, Тамерлан «дійшовши до місцевості Манкермен (Києва) в стороні р. Узі (Дніпра), розгромив область Бек-Ярика і все їх господарство». «Бек-Тимур-оглан і Актау побігли і, переправившись через р. Узі, потрапили до улуса Хурмудая, люди якого були їх ворогами...»⁶².

Тобто, на території Центральної України в кінці XIV ст. існували більші чи менші ординські володіння і десь на Лівобережжі, поблизу Києва — Переяславської землі, знаходилися володіння Бек-Ярика — ворога Тамерлана. Можна тільки здогадуватися, що зазнало населення Переяславської землі під час походу воїнів Тамерлана.

Але, незважаючи на всі навали і пошесті, в цьому куточку України життя весь час відроджувалося, про що свідчать писемні джерела і археологічні пам'ятки. Найважливішою передумовою для відновлення життя в несприятливих політичних умовах було вигідне географічне становище та традиції працелюбного населення цієї родючої землі. На Комарівському та Озаричькому поселеннях зафіксовані металургійні комплекси як давньоруського часу, так і другої половини XIII–XIV ст.⁶³.

Саме наявність великої кількості джерел досить доступної болотної руди — лімінту в заплавах річок і боліт Лівобережної України були джерелом і стимулом для розвитку провідної галузі виробництва в умовах феодалізму. Рудні Лівобережної України XVII–XVIII ст. беруть свій початок з XIII–XIV ст.⁶⁴.

Тут, на Переяславщині, на перехресті найважливіших водних і сухопутних артерій⁶⁵ Східної Європи зафіксовано першу в Лівобережній Україні датовану знахідку європейського срібла — празьких грошів.

¹ *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины. — Спб., 2002. — С. 344–396; *Коринный Н.Н.* Переяславская земля X — первая половина XIII века. — К., 1992. — С. 67–68, 75–78.

² *Егоров В.А.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 37–38.

³ *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К, 1897. — С. 448.

⁴ *Хабургаев Г.А.* Этнонимия «Повести временных лет». — М., 1979. С. 133.

⁵ *Юрченко О.В., Вовкодав С.М.* До питання про існування Переяслава в другій половині XIII–XV ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2004. — Вип. 15. — С. 31–37; *Юрченко О.В.* Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 155; *Юрченко О.* Політична історія Переяславщини другої половини XIII–XVI ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 152–162.

⁶ *Сікорський М.І., Швидкий Д.Г.* На землі Переяславській. — К., 1983. — С. 56–57; *Сас П.П.* Феодальні міста України в кінці XV — 60-х роках XVI вв. — К., 1989. — С. 11, 213, 215.

⁷ *Юрченко О.В., Вовкодав С.М.* До питання... — С. 99; *Колибенко О., Колибенко О.* Археологічні дослідження Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (1993–2005) // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2007. — Вип. 19. — С. 89–102.

⁸ *Кучера М.П.* Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 25, рис 4.

⁹ *Кулатова І., Мироненко К., Супруненко О.* Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 228–231; *Супруненко О.Б.* Нові знахідки на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К., Полтава. — 2010. — С. 34–83.

¹⁰ *Егоров В.А.* Вказ. праця. — С. 38.

¹¹ *Довженко В.Й.* Среднее Поднепровье после монголо-татарского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 76–84; *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). — К., 1982. — С. 23–30, 16, 112–113; *Посухоу В.І.* До питання про заселення Полтавщини XIV–XVI ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. — 1997. — № 2. — С. 79; *Колибенко О.В.* Оборонні укріплення Переяслава Руського // Наукові записи з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2004. — Вип. 15. — С. 19–25.

¹² *Коваленко В.П.* Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1996. — С. 40.

¹³ *Колибенко О., Набок Л.* Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. — Переяслав-Хмельницький, 2007.

¹⁴ *Кучера М.П.* Переяславское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. — М., 1975. — С. 122–143.

¹⁵ *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 102; *Юрченко О.В., Вовкодав С.М.* До питання... — С. 32.

¹⁶ *Егоров В.А.* Вказ. праця. — С. 190.

¹⁷ *Сльников М.* Золотоординські часи на українських землях. — К., 2008. — С. 60, 165.

¹⁸ *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К., 1897. — С. 212.

¹⁹ *Колибенко О.В.* Природно-географічні умови центральної Переяславщини у X–XIII ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький — Чернівці, 1998. — Вип. 5. — С. 41–45; *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 132–138.

²⁰ *Колибенко О.В.* Природно-географічні умови ... — С. 43.

²¹ *Петраускас А.* Про розвиток залізорудного виробництва на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 93–103.

²² *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 132–138.

²³ *Ляскоронский В.* Ваз. праця. — С. 212.

²⁴ *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. — М., 1999. — С. 32.

²⁵ *Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 15.

²⁶ *Коринный Н.Н.* Вказ. праця. — С. 139, 149–150.

²⁷ *Шабильдо Ф.М.* Земли ... — С. 14–17; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 96.

²⁸ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Извлечение из персидских сочинений. Т. 2. — М., 1941. — С. 436, 513;

Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. — М., 1988. — С. 272.

²⁹ Войнович Л.В. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 415.

³⁰ Бодрухин В. Переяславщина за татарських часів // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 147–152.

³¹ Шабульдо Ф.М. Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. // Культурные и общественные святы Украины со странами Европы. — К., 1990. — С. 39.

³² ПСРЛ. Т. 35. — М., 1980. — С. 90–96, 152–153, 179–180, 200, 221.

³³ Івакін Г.Ю. Вказ. праця... — С. 60; Горський А.А. Вказ.праця... — С. 29.

³⁴ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29.

³⁵ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

³⁶ Дашикевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885. — С. 63–64.

³⁷ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

³⁸ Зотов Р.В. О черниговских князях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. — Спб., 1892. — С. 90–101, 115–118, 207, 295, 299.

³⁹ Супруненко О.Б., Масєвська С.В., Артем'єв А.В. Костюм дівчини — кочівниці з поховання XIV ст. у пониззі Псла // Праці центру пам'яткознавства. — Вип. 71. — К., 2005. — С. 80–94; Егоров В.А. Вказ. праця. — С. 190.

⁴⁰ ПСРЛ. Т. 10. — М., 1885. — С. 224.

⁴¹ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

⁴² Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. — К., 1998. — С. 20–21.

⁴³ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 73–78; Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема ... — С. 13–20.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1993. — т. IV. — С. 78.

⁴⁵ Шабульдо Ф.М. Земли... — С. 73.

⁴⁶ Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1960. — Т. 1. — С. 148–150; Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SSR. — Wrocław, 1975. — S. 23; Шпилев А.Г. Дичневский клад — комплекс женских украшений русско-ордынского порубежья второй половины XIV в. из Курской области // Российская археология. — 2008. — № 2. — С. 78–83; Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н. Клады и монеты Харьковщины. — Харьков, 2007. — С. 64–85.

⁴⁷ Беляева С.А. Вказ. праця. — С. 70;

⁴⁸ Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.

⁴⁹ Янина С.А. «Новый город» (Янги Шехр–Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение // НС ГИМ. Ч. V. Вып. 1. (Труды ГИМ. Вып. 49). — М., 1977. — С. 193–212; Егоров В.А. Вказ. праця. — С. 85; Варваринский Ю.Е. «Мамаева Орда» (по данным письменных источников и нумизматики) // *Stratum plus*. — 1999. — № 6. — С. 280.

⁵⁰ Шилін Ю.О., Шиліна О.П. Знахідка монет міста Янги-Шехр-Шехр ал-Джедід на Вінниччині // Подільська старовина. — 2008. — Вип. IV. — С. 72–77.

⁵¹ Бляєва С.О., Кубишев А.І. Вказ. праця. — С. 88.

⁵² Бляєва С.О., Кубишев А.І. Вказ. праця. — С. 49–55, 88.

⁵³ Хромов К.К. О монетной чеканке на территории киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Монеты джучидов и сопредельных государств. — К., 2007. — Ч. II. — С. 60–79.

⁵⁴ Kozubowski G. Monety księstwa kijowskiego w XIV w. // *Wiadomości Numizmatyczne*. — 1994. z. 3–4. — S. 127–128.

⁵⁵ Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). — К., 1992. — С. 90, 100; Древнерусские поселения Среднего Поднепров'я (Археологическая карта). — К., 1984. — С. 165–169; Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ–Полтава, 2004. — С. 6.

⁵⁶ Зразюк З., Хромов К. Борщевский клад // Монеты джучидов и сопредельных государств. — К., 2007. — Ч. II. — С. 99–117; Kozubowski G. *Op.sit*. — S. 121–140.

⁵⁷ Kozubowski G. *Op.sit*. — S. 138.

⁵⁸ Remecas E. Vilnius žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a pabaiga). — Vilnius, 2003. — S. 21, 71, 103.

⁵⁹ Зразюк З., Хромов К. Вказ. праця. — С. 115–116.

⁶⁰ Kozubowski G. *Op.sit*. — S. 136–137; Kotlar M. *Op.sit*. — S. 16, 18, 48.

⁶¹ Шенников А.А. Червлёный Яр. Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV–XVI вв. — Л., 1982. — С. 87; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914. — С. 190.

⁶² Тизенгаузен В.Г. Вказ. праця. — С. 121; Шабильдо Ф.М. Земли... — С. 29–30.

⁶³ Бляєва С.О., Кубишев А.І. Вказ. праця. — С. 93.

⁶⁴ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — М., 1960. — С. 12–13, 22, 254; Тоїчкін Д. Поклади в Україні залізної руди, придатної для виготовлення холодної зброї (XVII–XVIII ст.) // Історико-географічні дослідження в Україні. К., 2004. — Ч. 7. — С. 118–135.

⁶⁵ Коринний Н.Н. Вказ. праця. — С. 169–175.